

M. van Vlierden

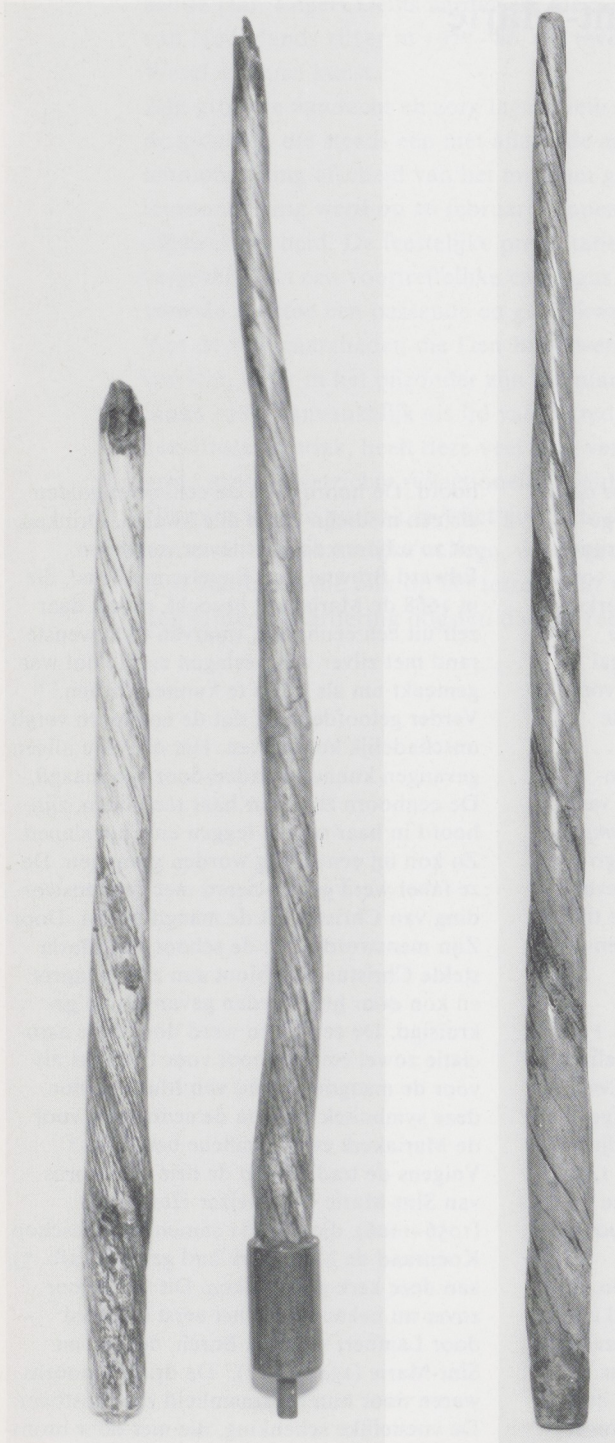
De eenhoorns van Sint-Marie

Op de tentoonstelling *Utrecht, een hemel op aarde*, van 8 juli tot 18 september 1988 gehouden in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent, waren vele voorwerpen uit het voormalige bezit van de Utrechtse kapittelkerken tijdelijk bijeen. Rond sommige van deze voorwerpen is in de loop der tijden nogal wat onduidelijkheid geweest. Dit geldt vooral voor de zogenaamde eenhoorns uit de voormalige kerkschat van de Utrechtse Mariakerk. De voorbereiding van de tentoonstelling, waaronder de bestudering van het handschrift *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae Urbis atque agri inventa* van Arnold Buchelius uit 1592¹, leverde enkele nieuwe gegevens op, zodat de tijd gekomen lijkt de geschiedenis van de eenhoorns nog eens na te gaan.

De drie eenhoorns van Sint-Marie (afb. 1 en 2) behoren tegenwoordig tot de verzameling van het Rijksmuseum te Amsterdam². Twee van deze eenhoorns zijn in bruikleen afgestaan aan het Rijksmuseum Het Catharijneconvent³. De drie getorste 'hoorns' zijn 142,5, 139 en 105 cm lang. Op de 139 cm lange eenhoorn staan runetekens. Deze eenhoorns zijn in feite tanden van de narwal, een dolfijnsoort uit de noordelijke poolzeeën. Ze werden in de middeleeuwen beschouwd als hoorns van de eenhoorn en droegen dezelfde naam als dit fabeldier. De eenhoorn was naar men dacht een paardachtig wezen met één lange hoorn in het midden op het voor-

hoofd. De hoorns van de eenhoorn golden als een medicijn tegen alle kwalen. Drinken uit zo'n hoorn zou het leven verlengen. Edward Browne, een Engelse medicus⁴, die in 1668 de Mariakerk bezocht, dronk daar zelf uit een eenhoorn, waarvan de bovenste rand met zilver was beslagen en die hol was gemaakt om als kroes te kunnen dienen.⁵ Verder geloofde men, dat de eenhoorn vergif onschadelijk kon maken. Het dier zou alleen gevangen kunnen worden door een maagd. De eenhoorn zou naar haar toekomen, zijn hoofd in haar schoot leggen en gaan slapen. Zo kon hij eenvoudig worden gevangen. Deze fabel werd geassocieerd met de menswording van Christus uit de maagd Maria. Door Zijn menswording in de schoot van Maria stelde Christus zich bloot aan zijn belagers en kon door hen worden gevangen en gekruisigd. De eenhoorn werd door deze associatie zowel een symbool voor Christus als voor de maagdelijkheid van Maria. Door deze symboliek hadden de eenhoorns voor de Mariakerk een specifieke betekenis.⁶ Volgens de traditie zijn de drie eenhoorns van Sint-Marie door keizer Hendrik IV (1056-1106), die in 1081 samen met bisschop Koenraad de Mariakerk had gesticht (afb. 3), aan deze kerk geschonken. Dit werd voor zover nu bekend voor het eerst beweerd door Lambert van den Burch, deken van Sint-Marie (1542-1617).⁷ De drie eenhoorns waren door hun zeldzaamheid zeer kostbaar. De vorstelijke schenking, die niet door bron-

Afb. 1 (links). Twee 'eenhoorns' van Sint-Marie. Ca. 1000 of vroeger, narwaltand, l. 139 en 105 cm. Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utrecht. (Foto Rijksmuseum Het Catharijneconvent.)

Afb. 2 (rechts). De 'eenhoorn' van Sint-Marie in het Rijksmuseum te Amsterdam. Ca. 1000 of vroeger, narwaltand, l. 142,5 cm. (Foto Rijksmuseum Het Catharijneconvent/Ruben de Heer).

nen in het kapittelarchief van Sint-Marie bevestigd kan worden, werd door D. van Heel in 1930 in twijfel getrokken.⁸ Tenminste twee van de drie eenhoorns zouden volgens hem in 1095 door abt Wolfram van Prüm aan zijn broeder bisschop Koenraad van Utrecht zijn geschonken. Oorspronkelijk zouden deze twee eenhoorns afkomstig zijn uit de kerkschat van de abdij van Saint Hubert in de Ardennen. Van Heel verliet zich daarbij op de *Chronicon Sancti Huberti Andaginensis*⁹. Hierin wordt verhaald, hoe abt Thierry de Eerste twee koorkappen, een met goud en edelstenen versierd evangelarium en drie ivoren hoorns in bewaring gaf aan Rodulfus de Villance. Deze beschaamde het in hem gestelde vertrouwen en bood de voorwerpen aan Wolfram, abt van Prüm aan, bij wie hij in ongenade was gevallen en die hij op deze wijze gunstig probeerde te stemmen. Op de vraag waar hij de kostbaarheden vandaan had, antwoordde Rodulfus, dat hij deze uit de verstrooide kerkschat van Saint Hubert had gekocht. De abt aanvaardde de voorwerpen maar liet ze door Rodulfus naar het klooster Saint Hubert terugbrengen, omdat hij het betreurde dat de kerkschat geschonden was. Twee van de hoorns hield de abt echter achter en deze schonk hij aan zijn broeder Koenraad, bisschop van Utrecht. De onbetrouwbare Rodulfus overhandigde de overige voorwerpen niet zonder meer aan de abdij van Saint Hubert, maar gaf ze terug in ruil voor twee paarden. Volgens Van Heel zouden de twee hoorns van bisschop Koenraad identiek zijn met twee van de drie eenhoorns van Sint-Marie. Ook Evers, Halbertsma en Van Gelder sloten zich in drie latere artikelen bij deze opvatting aan.¹⁰ Door een briefwisseling in 1981-1982 met dr. E. A. J. Weinland uit Nouzonville, die een onderzoek verricht naar de kerkschat van Saint Hubert, werd men er in Het Catharijneconvent opmerkzaam op gemaakt, dat de in de kroniek vermelde hoorns niet de drie eenhoorns, maar drie ivoren jachthoorns waren. Eén daarvan blijkt zich nog heden in de kerkschat van Saint Hubert in de Ardennen te bevinden. Van de twee andere jachthoorns die naar de Mariakerk gezonden werden, is er slechts één bewaard en wel in het Rijks-

Afb. 3. Kussenovertrek (?) uit de Mariakerk met de afbeeldingen van bisschop Koenraad met het model van de Mariakerk, Maria met Kind en keizer Hendrik IV. Noord-Nederland, eind vijftiende eeuw, rood fluweel, gouddraad en zijde, 42,5 x 29 cm. Rijksmuseum Het

Catharijneconvent. (Foto Stichting Het Catharijneconvent/Ruben de Heer.)

museum (afb. 4). Het is een 69 cm lange jachthoorn uit olifantstand (inv.nr. N.M. 602) die met jachtscènes en banden met plantranken is versierd. De hoorn is van Zuid-Italiaanse/Saraceense herkomst.¹¹ In de kroniek van Saint Hubert wordt gesproken van 'cornua eburnea' (ivoren hoorns). Van Heel heeft deze gelijkgesteld aan 'unicornia' (eenhoorns) waardoor er een verwisseling plaatsvond. Het is ook vreemd dat Van Heel nooit heeft opgemerkt, dat zowel de drie eenhoorns als de twee jachthoorns worden genoemd in een inventaris van de kostbaarheden van de Mariakerk uit 1525. In de schatkamer bevonden zich toen: *Item tria unicornia cum argenteis deauratis candelabris*. (Item drie eenhoorns met verguld zilveren kande-

laars.)¹² De hier genoemde verguld zilveren kandelaars werden volgens de rekeningen in het kapittelarchief in 1545/6 en 1553/4 gerepareerd en bevonden zich op de punten van de eenhoorns.¹³ De jachthoorns hingen in de kerk: *Item ante chorum sub ymagine Crucifixi solita sunt pendere duo cornua eburnea, duo ydola erea et octo petie crystalline*. (Item voor het koor onder het kruisbeeld plegen twee ivoren hoorns, twee bronzen afgoden en acht stukjes kristal te hangen.)¹⁴ De hier genoemde bronzen 'afgoden', twee beeldjes uit de tweede helft van de twaalfde eeuw waarvan nog steeds niet bekend is wie zij voorstellen, worden eveneens in het Rijksmuseum te Amsterdam bewaard (afb. 5).¹⁵ De herkomst van de eenhoorns blijft voorals-

Afb. 4. Jachthoorn. Zuiditaliaans/Saraceens, elfde eeuw, olifantstand, l. 69 cm. Rijksmuseum Amsterdam.

nog onduidelijk. De veronderstelde schenking van de eenhoorns door Hendrik IV zou het vroegste voorbeeld van het gebruik van narwaltanden als eenhoorns zijn. Volgens Schönberger¹⁶ worden pas vanaf het begin van de dertiende eeuw narwaltanden voor hoorns van de eenhoorn aangezien. Sommigen hebben gemeend in de runentekens op de grootste eenhoorn in Het Catharijneconvent een aanwijzing voor de datering te kunnen vinden. Deze tekens zouden als *Suarris* gelezen moeten worden. Dit zou 'van Suarrir', koning van Noorwegen (1182–1202), betekenen. A. Quak¹⁷ dateert de runenschriften in de twaalfde eeuw. Beide opvattingen sluiten schenking van de eenhoorns door keizer Hendrik IV uit. Hoe het ook zij, de eenhoorns werden als zeer waardevol bezit beschouwd.

Kort na het opmaken van de inventaris in 1525 werden de eenhoorns inzet van een politiek spel. In 1535 werd deken Herman van Gouda gevangengezet in het Vredenburg, omdat hij buiten medeweten van het kapittel één der eenhoorns aan Karel van Egmond,

de hertog van Gelre had gegeven, als onderpand voor het nakomen van de vredesverplichtingen van de stad Utrecht. De deken werd slechts vrijgelaten op voorwaarde dat hij binnen twee maanden de eenhoorn en 2000 Philippus guldens aan het kapittel zou terugbrengen. In 1536 was Herman van Gouda weer vrij man. We kunnen dus aannemen dat de eenhoorn dan in de kerkschat van Sint-Marie is teruggekeerd. Het kapittel besloot daarop de eenhoorns nimmer te verkopen of vervreemden, een besluit dat, zoals de geschiedenis zou uitwijzen, niet nageleefd zou worden. Van Heel wekt de indruk, dat pas na dit besluit de eenhoorns tot kandelaars werden vermaakt. Bovengenoemde vermelding van de kandelaars in de inventaris van 1525 toont aan, dat deze opvatting onjuist is. Als voetstukken voor de eenhoorns stonden stenen hoofden voor het hoogaltaar opgesteld, die voor het eerst in een rekening uit 1536/7 worden vermeld: *Item dicto Johanni Block pictori, de continuatione aliquorum capitum lapideorum, in quibus ponuntur unicornua nostra* (Item aan voornoemde Jo-

Afb. 5. Twee bronzen beeldjes. Lotharingen (?), tweede helft twaalfde eeuw, brons, h. 19 cm. Rijksmuseum Amsterdam.

hannes Block, schilder, voor de voortgang van enige stenen hoofden, waarin onze eenhoorns worden gezet.)¹⁸ Marcus van Vaernewijck beschrijft de toestand van de eenhoorns in 1574. Zijn beschrijving geeft al enige aanwijzingen voor de vorm van de stenen voetstukken: *Binnen Utrecht staen vijf canesiën/ ende een abdye/ en de noch een abdye buyten de mueren: waer af een canesie sinte Mariën ghenoeemt is / daer dry hoorens van eenhoornen in bewaert werden/ daer geschoncken van den keyser Henricus quartus/ die oock de kercke gefondeert heeft ende syn elck ontrent een mans lijngde lanc/ ende syn al wrynghende ghegroeyt/ met der zonne om gaende/ daer op den point vergulden kandelaelers ghemaect syn: want voor den hooghen altaer staen iii figuren van dieren/ die dese hoornen draghen: waer op men de natuerlicke hoornen stelt/ op hooghe feestdaghen/ ende dan stelt men oock bernende keerssen daer boven.*¹⁹

In zijn *Monumenta* geeft Arnold Buchelius ons de meeste informatie over de voetstukken. De hoorns blijken gestaan te hebben in

hoofden van eenhoorns van Bentheimer steen: *Paullo supra spectantur adhuc tria unicornium capita e lapide olim Benthemico facta sed iam maxima est parte mutilata, quae ornata fuerunt cornibus pretiosibus nescio quorum animalium ab Henrico Abshovio consensu collegii Mariani ne in manis ordinum nostrarum iis inhiantium pervenirent leodium translata.*

(Een weinig daarboven [boven het grafmonument van bisschop Koenraad in het koor] zijn drie hoofden van eenhoorns te zien, vroeger uit Bentheimer steen gemaakt maar reeds voor het grootste deel beschadigd, die versierd waren met kostbare hoorns, ik weet niet van welke dieren, door Henricus Abshoven met instemming van het kapittel van Sint-Marie overgebracht naar Luik, opdat deze niet in de handen van onze standen [het stadsbestuur van Utrecht] zouden geraken, die naar deze hoorns zeer begerig waren.)²⁰ Buchelius zag de eenhoorns in 1592 niet. Deze waren in de woelige periode van de beeldenstorm samen met andere voorwerpen uit de kerkschat door deken Lambertus van den Burch in 1578 overgedragen aan Henricus

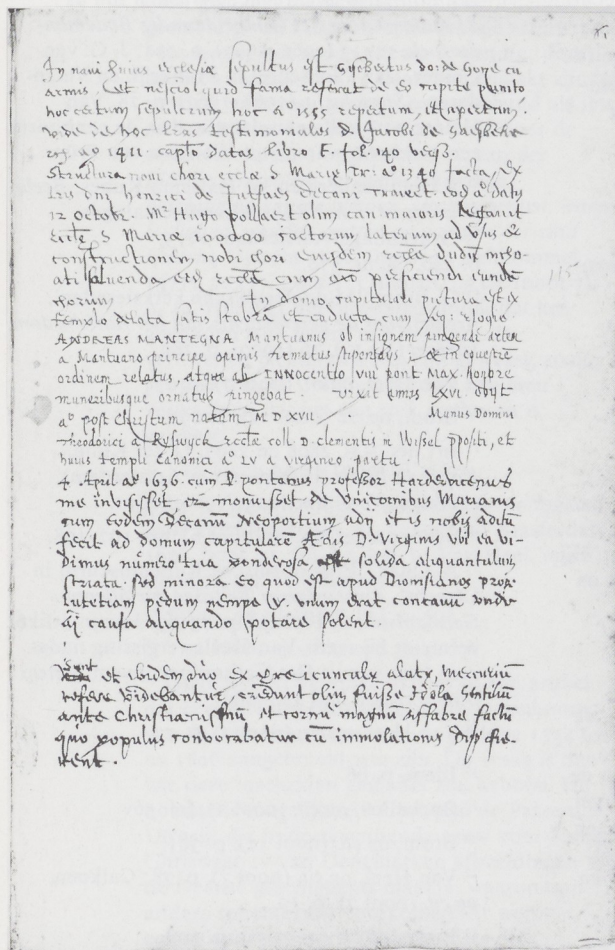
Abshoven, kanunnik van Sint-Marie. Ook hiervan werd een inventaris opgesteld, waar in *Tria unicornua nostra* werden opgenomen.²¹ Abshoven bracht de voorwerpen naar Keulen over en gaf ze in bewaring bij kanunnik Johannes Kelder.²² In de inventaris van de kerkschat van Sint-Marie, opgemaakt tussen 1579 en 1589, worden dan ook alleen nog *quedam custodia pro unicorniorum* (zekere foedralen voor eenhoorns) opgetekend.²³ Mogelijk zijn deze foedralen vergelijkbaar met het zeventiende-eeuwse leren foedraal voor een eenhoorn in het Ledermuseum te Offenbach.²⁴ Verder blijkt uit deze inventaris, dat de twee ivoren jachthoorns uit de kerk genomen zijn tijdens de beeldenstorm: *Item duo cornua eburnea, duo idola aerea, quae ante chorum sub imagine Crucifixi pendere solent. Haec cornua nobis ablata sunt in infractioe nostrae ecclesiae.* (Item twee ivoren hoorns, twee bronzen beeldjes, die voor het koor onder het kruisbeeld plegen te hangen. Deze hoorns zijn door ons weggenomen tijdens de schending van onze kerk.)²⁵ In 1581 werden de bronzen beeldjes en één jachthoorn (de andere is blijkbaar in de periode 1578–1581 verloren gegaan)²⁶ door deken Lambert van den Burch aan schout Nicolaas van Zuylen, heer van Drakenburg, in bewaring gegeven. Na het overlijden van de schout in 1602 werden de voorwerpen door zijn weduwe aan het kapittel geretourneerd. In 1580, toen de eenhoorns al lang in veiligheid waren gebracht, eiste het Utrechtse stadsbestuur deze op, om de opbrengst ervan aan te wenden voor de versterking van de stad. Toen de raad merkte, dat de eenhoorns niet meer in Utrecht waren, werd gedreigd de kapittelheren in gijzeling te nemen om hen zo te dwingen de hoorns te doen terugkeren. De deken wist dit voorlopig te verhinderen door bemiddeling van Willem van Oranje, die vond dat *deselve eenhooren by hen gevuert synde in eenige steden in Duytslandt ende in handen van neutrale personen wesende* niet van het kapittel afgenomen mochten worden.²⁷

In 1586 werd het raadsbesluit alsnog ten uitvoer gebracht. De deken en vijf andere kanunniken werden in gijzeling genomen. Zij zouden worden vrijgelaten als de eenhoorns

of 40.000 gulden aan de raad werden overgedragen. Hoewel Bor vermeldt, dat de eenhoorns binnen twee jaar naar Utrecht zijn teruggekeerd, en dat hij ze zelf heeft gezien, is hiervoor geen enkele aanwijzing.²⁸ Er zijn echter nog meer gegevens die elkaar tegenspreken. Als enige schrijft Arnold Buchelius in zijn *Monumenta* dat de eenhoorns met instemming van het kapittel naar Luik zouden zijn gebracht. Dit is in tegenspraak met de bewering van Van Heel en Calkoen, dat de eenhoorns door Abshoven bij Johannes Kelder te Keulen in bewaring werden gegeven. Het is opmerkelijk, dat de eenhoorns na de dood van Johannes Kelder in 1609 niet meer in zijn huis werden aangetroffen. De andere aan hem toevertrouwde goederen bevonden zich daar nog wel.²⁹ In een brief van het kapittel aan aartshtog Albertus van Oostenrijk beweren de kapittelheren dat de drie eenhoorns tot de dood van Kelder steeds in Keulen bewaard zijn.³⁰

Het is dus niet duidelijk wat er met de eenhoorns in de periode 1578–1609 gebeurd is. Mogelijk heeft Abshoven buiten medeweten van het kapittel de eenhoorns naar Luik gebracht toen hij daar, waarschijnlijk omstreeks 1600, deken werd van de Heilige Kruiskerk. In 1609 schijnen ze zich in Brussel bevonden te hebben. Abshoven was niet genegen ze aan het kapittel van Sint-Marie terug te geven. Pas nadat Lambert van der Burch hem een proces had aangedaan en verschillende brieven aan aartshtog Albertus van Oostenrijk had gericht om zijn zaak te steunen, keerden de eenhoorns uit Brussel via Keulen in 1612 naar hun oorspronkelijke plaats terug. Kort daarna probeerde het kapittel, geheel tegen het besluit van 1538 in, de drie eenhoorns zo snel mogelijk te verkopen. Verschillende pogingen daartoe in de periode 1613–1624 in Amsterdam, Frankfurt en de Zuidelijke Nederlanden leverden niets op. Mogelijk was dit negatieve resultaat mede te wijten aan het feit dat de herkomst van eenhoorns, d.w.z. het bestaan van de narwal, in de loop van de zeventiende eeuw bekender werd, zodat de eenhoorns veel van hun aantrekkingskracht verloren. De eenhoorns werden samen met de jachthoorns en de bronzen beeldjes opgeborgen in het kapittelhuis

Afb. 6. Arnold Buchelius, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae Urbis atque agri inventa*, fol. 61r. 1592 met latere toevoegingen, papier, 29,2 x 20 cm. Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Bibliotheek over Utrecht, hs. 1840. (Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.)

en daar aan bezoekers van de Mariakerk getoond. Buchelius schrijft in een toegevoegde passage in zijn *Monumenta* hoe hij in 1636 het kapittelhuis bezocht (afb. 6): *4 April anno 1636 cum Dominus Pontanus professor Hardervicenus me invisisset et monuisset de unicornibus Marianis cum eodem Decanum Neoportium adii et is nobis aditum fecit ad domum capitularem Aedis D. Virginis ubi ad vidimus numero tria ponderosa solida aliquantulum striata sed minora eo quod est apud Dionisianos prope Lutetiam pedum nempe V. unum erat concavum undae animi causa aliquando potare solent. Sunt et ibidem duo sex aere icunculae alatae, mercurium referere videbantur, credunt olim fuisse idola gentilium ante christiana*.

nissimum et cornu magnum affabre factum quo populus convocabatur cum immolationis diis fierent. (Toen op 4 april anno 1636 heer Pontanus van Harderwijk³¹ mij bezocht en mij herinnerde aan de eenhoorns van Sint-Marie, ben ik met hem naar deken Nieuwpoort gegaan en deze verschaft ons toegang tot het kapittelhuis van de kerk van Sint-Marie waar wij hen zagen, drie in getal, zwaar en massief en een weinig gegroefd, maar kleiner dan die bij de Dionisianen (Saint Denis) bij Parijs, die zeker vijf voet is. Eén was hol, waaruit zij gewoon zijn soms te drinken om levenskracht op te doen. En ook zijn daar twee dezelfde gevleugelde beeldjes van brons, die met Mercurius in verband gebracht schijnen te worden, zij geloven dat zij vroeger, vóór het christendom heidense afgoden waren, en een grote kunstig gemaakte hoorn waarmee het volk bijeengeroepen werd als men offers aan de goden bracht.)³² Na een laatste poging tot verkoop in 1646 gaven de kanunniken definitief de moed op. De eenhoorns, de jachthoorn en de bronzen beeldjes bleven als curiosa in het kapittelhuis bewaard, totdat in 1811 de Utrechtse kapitels op last van de Franse overheid werden opgeheven. De voorwerpen uit het kapittelbezit werden in 1811 naar Parijs vervoerd en in 1813 overgedragen aan het Departement van Ontvangsten te Den Haag. In 1822 werden de eenhoorns, waarvan de betekenis niet meer begrepen werd, overgedragen aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, dat gevestigd was in het Mauritshuis. Het reçu vermeldt: *Twee yvoren staven. Een dito gebroken. Een yvoren hoorn. Twee metalen heidensche afgoden.*³³ In 1883 werden ze in het Mauritshuis ontdekt door S. Muller Fz. en daarna overgebracht naar het Rijksmuseum te Amsterdam.³⁴ De jachthoorn uit Saint Hubert, die in deze eeuw voor zoveel verwarring zou zorgen, vond in dit museum uiteindelijk een plaats op de afdeling beeldhouwkunst en kunstnijverheid. De omzwervingen van de eenhoorns waren nog niet voorbij. Eén van de eenhoorns kreeg een plaats op de afdeling Nederlandse geschiedenis in het Rijksmuseum, de andere twee werden in 1965 door het Rijksmuseum via de Rijksdienst van Verspreide Kunstvoorwerpen in bruikleen ge-

ven aan het Zoölogisch Museum te Utrecht. In 1970 verhuisden de twee eenhoorns naar het Aartsbisschoppelijk Museum in dezelfde plaats om uiteindelijk in 1978 hun bestemming te vinden in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent.

Noten

* Dit artikel kwam tot stand in nauwe samenwerking met drs. H. L. M. Defoer.

¹ Hs.nr. 1840, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.

² Inv.nr. N.M. 2810.

³ Inv.nrs. N.M. 2808 en 2809; inv.nrs. Catharijneconvent: RMCC v. 7 en 8.

⁴ Van Edward Browne (1644–1708) zijn meerdere reisverslagen bewaard gebleven. In 1668 bezocht hij in de Nederlanden o.a. Rotterdam, Leiden, Amsterdam en Utrecht. Hij was in zijn tijd een beroemd arts en mocht na 1675 de Engelse koning tot zijn cliëntèle rekenen. Leslie Stephen (ed.), *Dictionary of National Biography*, VII, Londen 1886, pp. 42–43.

⁵ G. A. Evers, *Utrechtsche overleveringen uit de Middeleeuwen*, Utrecht 1941, p. 65.

⁶ Zie voor de symboliek en het gebruik van de eenhoorns o.a. het artikel van G. Schönberger, 'Narwal-Einhorn. Studien über einen seltenen Werkstoff', *Staedel Jahrbuch*, IX (1935–1936), pp. 167–274 en J. J. M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*, Houten 1987, pp. 53–54.

⁷ Fr. Dalm. van Heel o.F.M. 'De eenhoornen van Sinte Marie', in *Jaarboekje van (Oud-Utrecht)*, 1930, p. 70, noot 2. De hier weergegeven geschiedenis van de eenhoorns is grotendeels op het artikel van Van Heel gebaseerd. De meest uitgebreide beschrijving van de geschiedenis van eenhoorns, jachthoorns en bronzen beeldjes bij: G. G. Calkoen, *De kapittelkerk van St. Marie te Utrecht*, II, Utrecht 1916–1917, pp. 3–24. Dit werk is niet uitgegeven maar berust in manuscript en typoscript bij de Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht.

⁸ Van Heel, *op.cit.* (noot 7), p. 69–70.

⁹ *Monumenta Germaniae Historica*, ed. G. H. Pertz, Scriptorum, VIII, Hannover 1884, pp. 613–614.

¹⁰ G. A. Evers, *op.cit.* (noot 5), p. 66; H. Halbertsma, 'De zogenaamde afgodsbeeldjes

van St. Marie te Utrecht', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 12–13 (1962–1963), p. 272; J. G. van Gelder, 'Jan van Scorel in Frankrijk en Vlaanderen', *Simiolus*, I (1966–1967), p. 28. Van Gelder nam zelfs aan dat alle drie de eenhoorns een geschenk waren van Wolfram van Prüm.

¹¹ J. Leeuwenberg en W. Halsema-Kubes, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum*, catalogus, 's-Gravenhage/Amsterdam 1973, p. 340, cat.nr. 570.

¹² G. Brom, 'Middeleeuwsche kerksieraden', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* (A.A.U.), 26 (1900), p. 289.

¹³ Van Heel, *op.cit.* (noot 7), p. 73.

¹⁴ Brom, *op.cit.* (noot 12), p. 291.

¹⁵ Inv.nrs. N.M. 2806 en 2807. O. ter Kuile, *Koper en brons* (Rijksmuseum Amsterdam), catalogus, 's-Gravenhage 1986, cat.nr. 1.

¹⁶ Schönberger, *op.cit.* (noot 6), pp. 197–198.

¹⁷ A. Quak, 'Eine nordische Runeninschrift in Utrecht', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik*, 21 (1984), pp. 73–83. In zijn artikel vermeldt hij reeds Van Heels vergissing nadat men hem vanuit Het Catharijneconvent hierop opmerkzaam had gemaakt.

¹⁸ Van Heel, *op.cit.* (noot 7), p. 73.

¹⁹ Idem, p. 66.

²⁰ Buchelius, *op.cit.* (noot 1), fol. 56v.

²¹ Brom, *op.cit.* (noot 12), p. 301.

²² Van Heel, *op.cit.* (noot 7), p. 78; Calkoen, *op.cit.* (noot 7), p. 10.

²³ Brom, *op.cit.* (noot 12), p. 309.

²⁴ Schönberger, *op.cit.* (noot 6), p. 206.

²⁵ Brom, *op.cit.* (noot 12), p. 303.

²⁶ In 1736 werd in Utrecht een deel van een hoorn gevonden. Van der Monde citeert hierover uit een handschrift van Van Engelen in het Stads Archief: 'Anno 1736 is bij de Maria-kerk in het graven van een put, ter diepte van 12' voet gevonden een stuk van een hoorn, zijnde 2 voet dik [± 60 cm] en 7 duim [$\pm 17,5$ cm] lang; 't selve werd ontagszaam weg geworpen, doch van een persoon bij een meshechtemaker gebragt (in de mening dat het een stuk hart hout was); en den hechtemaker sloeg op hetselve, en zag dat het beenachtig was, 't welk aan de ooren der Heeren Professooren komende, door hunl. bezigtigd werd, doch onkenbaar geoordeeld van wat stoffe synde; een opgemaakt heft [dus een van dit stuk

been gemaakt messeheft] bij mij berustende, geelachtig van kleur als eene drooge zenuw eens beest, met roode aderen inwendig; deze hechten slechts 12 à 13 daarvan gemaakt zijnde, werden eerst voor geringe en naderhand als iets zeldzaams tot een seer hoogen prijs door de oudheidminnaars opgekocht.' N. van der Monde, *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht*, Utrecht 1846, (herdruk Zaltbommel 1971), p. 237, noot 1. Calkoen, *op.cit.* (noot 7), p. 24. Het lijkt mij onwaarschijnlijk dat het gevonden stuk hoorn een deel van de verdwenen jachthoorn zou zijn geweest, zoals geopperd door Calkoen. Eerder zou men verwachten dat het een stuk eenhoorn is geweest.

²⁷ Van Heel, *op.cit.* (noot 7), p. 76.

²⁸ Bor, *Vervolch vande Nederlantsche oorloghen ende geschiedenissen*, III, Leyden en Amsterdam 1626, boek 21, fol. 33, kol. b; Van Heel, *op.cit.* (noot 7), pp. 77-78, noot 2.

²⁹ Brom, *op.cit.* (noot 12), p. 302.

³⁰ Van Heel, *op.cit.* (noot 7), p. 79.

³¹ Quak oppert de mogelijkheid in zijn artikel dat een deel der runentekens op de eenhoorn van St.-Marie in Utrecht in de periode 1524 tot na 1646 aangebracht zou zijn. De vraag is dan wie deze inschriften gemaakt zou hebben. Hij noemt als mogelijkheid Chrispijn de Passe uit Utrecht die in de zeventiende eeuw voor koning Christiaan IV van Denemarken afbeeldingen uit de Deense geschiedenis maakte, waarop onder andere runentekens voorkomen. Er waren echter andere Noord-Nederlanders die contacten onderhielden met het Deense hof. Onder andere was dat de historicus Johannes Isaaksz. Pontanus (1571-1639). Dit was een geleerde en bereisde man. Hij werd in 1606 benoemd tot hoogleraar in physica en mathesis aan de kwartierlijke Veluwsche school te Harderwijk. Hij kreeg van de Deense koning de opdracht om de geschiedenis van Denemarken te schrijven. Hij onderhield ook contacten met de Deense historicus Ole Worm, die reeds enkele werken over de Deense geschiedenis en het runenschrift had geschreven. Het lijkt mij voor de hand te liggen, dat Pontanus de hoorns vanwege de runentekens wilde bekijken. Of hij tijdens zijn bezoek aan het kapittelhuis de gelegenheid zou hebben gehad om aan het reeds bestaande inschrift tekens toe te voegen is nog niet bekend. Aangezien de hoorns toch nog als zeer waardevol werden beschouwd en

veilig waren opgeborgen lijkt het mij niet waarschijnlijk dat hij daartoe de kans zou hebben gehad. Quak, *op.cit.* (noot 17), pp. 82-83. Tent.cat. Rundetårn/Trinitatis kirke, <Things in Heaven and Earth>. Science and Learning during the Reign of Christian IV, in: *Christian IV and Europe*, 29/3-23/9 1988, cat.nrs. 1500, 1501, 1507, 1508, 1509, 1510, 1622. The Kronborg Series, 1988, p. 29. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, I, k. 1417-1419. De heer P. P. W. M. Dirkse was zo vriendelijk mij opmerkzaam te maken op de relaties tussen de heer Pontanus en het Deense hof in de tijd van koning Christiaan IV.

³² Buchelius, *op.cit.* (noot 1), fol. 61r. De eenhoorn uit de schatkamer van de Franse koningen te St. Denis wordt tegenwoordig in het Musée de Cluny in Parijs bewaard. Schönberger, *op.cit.* (noot 6), p. 202.

³³ Th. Lunsingh Scheurleer, 'Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en zijn beteekenis voor het Rijksmuseum', *Oudheidkundig Jaarboek*, 13 (1946), p. 62.

³⁴ S. Muller Fz., 'Utrecht's Mariekerk', *Oud Holland*, 20 (1902), p. 203.